

Achim Korres*

Historische interacties in de Euregio Maas-Rijn: migratiestromen in een grensgebied

In de volgende bijdrage worden enkele resultaten gepresenteerd van een door de *Deutsche Forschungs Gemeinschaft* (DFG) gefinancierd onderzoekproject, getiteld: *Die Euregio Maas-Rhein als historischer Wahrnehmungs- und Handlungsraum*. Het project wordt uitgevoerd aan het *Institut für Europäische Regionalforschungen* (IFER) van de *Universität Siegen*.¹ In de literatuur worden in het totaal van effecten die grenzen kunnen hebben, drie algemene functies onderscheiden: die van barrière, filter en contactzone.² In het project gaat de belangstelling vooral uit naar de positieve, verbindende tradities in het Europese grensgebied. Uitgangspunt van het onderzoek waren de bijzondere kansen en mogelijkheden die de bewoners konden ontlenen aan het grensgebied als ruimte voor sociaal handelen. Als specifieke grensoverschrijdende interactievormen werden de verschijnselen arbeidsmigratie en smokkel geselecteerd voor nadere analyse.³

In de benadering van de historische ontwikkeling van de veranderende functies van de grens ging de onderzoeksgroep in eerste instantie uit van de werkhypothese, dat de doorlaatbaarheid daarvan sedert de negentiende eeuw steeds geringer was geworden. In navolging van de Franse historicus Lucien Febvre⁴ werd verondersteld dat de grens door de toenemende invloed van nationalistische ideologieën een steeds duidelijker politiek-juridisch en ook empirisch waarneembaar verschijnsel werd.⁵ Voor de mobiliteit en de bewegingsvrijheid van arbeidsmigranten in het onderzoeksgebied, de huidige Euregio Maas-Rijn, wordt deze these evenwel niet zonder meer bevestigd door de concrete resultaten van het project. Als men de ontwikkeling van de arbeidstrek en de grenspendel in het Maas-Rijngebied in zijn geheel beschouwt, dan blijkt er een intensieve uitwisseling van arbeidskrachten te zijn geweest, waarbij sommige

* IFER, Universität Siegen.

¹ Over dit thema: Gerhard Brunn, 'Vom Hollandgänger zum EU-Bürger: Migration und Wahrnehmung im deutsch-niederländisch-belgischen Grenzraum in historischer und aktueller Perspektive', themanummer van *Interregiones* 10 (2001). Over het onderzoekszwaartepunt van IFER: Bernd Groß en Peter Schmitt-Egner, *Europas kooperierende Regionen, Rahmenbedingungen und Praxis grenzüberschreitender Zusammenarbeit deutscher Grenzregionen in Europa* (Baden-Baden 1994) en Peter Schmitt-Egner, *Handbuch der Europäischen Regionalorganisationen* (Baden-Baden 2000).

² Bijvoorbeeld B. Remigio Ratti, 'Spatial and economic effects of frontiers: Overview of traditional and new approaches and theories of border area development', in: Remigio Ratti en Shalom Reichman (ed.), *Theory and practice of transborder cooperation* (Basel-Frankfurt a/M 1993) 23-53.

³ Vgl. de presentatie van het onderzoeksthema in: Achim Korres, 'Grenzüberschreitungen: Die Euregio Maas-Rhein als Planungs-, Wahrnehmungs- und Handlungsraum seit dem Zweiten Weltkrieg. Eine Projektbeschreibung', *Interregiones* 5 (1996) 57-75.

⁴ Lucien Febvre, 'Frontière - Wort und Bedeutung', in: idem, *Das Gewissen des Historikers* (Frankfurt a/M 1990) 27-37. Het Franse origineel is gepubliceerd in: *Revue de synthèse historique* 45 (1928) 31-44.

⁵ Men denke aan de tariefpolitiek van vele landen en de militarisering van de grenzen in en na de Eerste Wereldoorlog, bijvoorbeeld de aanleg door de Duitsers van een elektrische prikkeldraadversperring tussen België en Nederland, de Franse Maginotlinie en de Duitse Westwall.

traditionele migratiebewegingen in de negentiende en de twintigste eeuw een verbazingwekkende continuïteit vertonen, ja zelfs tot heden toe.⁶

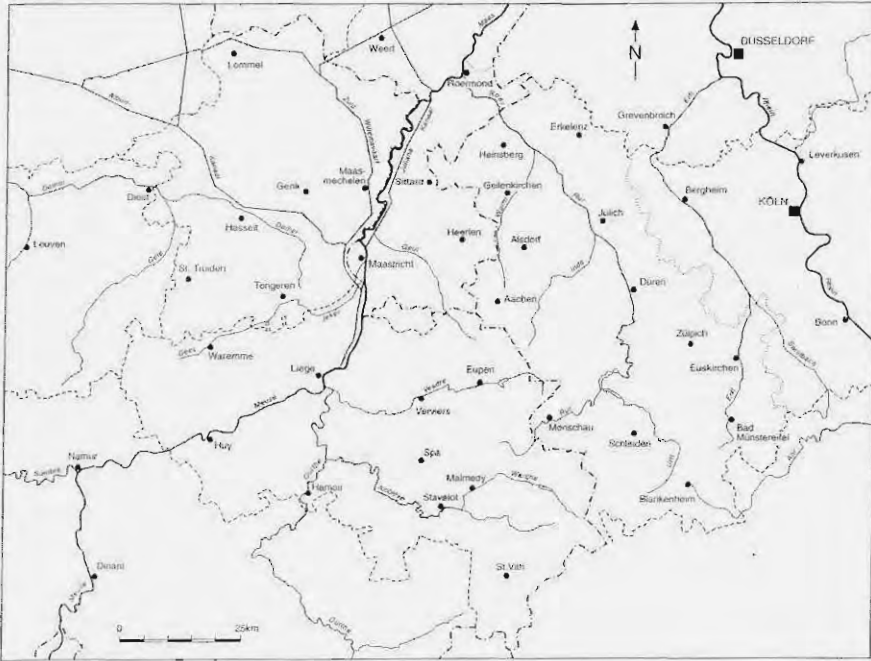
De hiernavolgende bijdrage heeft tot doel een eerste overzicht te geven van de migratiegeschiedenis van de regio en die met enkele markante onderzoeksresultaten uit het project te verdiepen. Eerst wordt een in hoofdzaak op bestaande literatuur gebaseerd overzicht gegeven van de migratiebewegingen in de huidige Euregio in de negentiende en de twintigste eeuw. Het voornaamste doel is afstotings- (*push*) en aantrekkings- (*pull*) gebieden te identificeren en een typing te geven van nader te onderzoeken migratievormen. Vervolgens worden de uitkomsten van in het project verzamelde databestanden en kwalitatieve gegevens over de regionale grensoverschrijdende arbeidstrek gepresenteerd. Ten slotte worden uit het voorbeeld van de Euregio enige theoretische overwegingen over grensoverschrijdende migratie afgeleid. Alvorens daartoe over te gaan, wil ik echter twee fundamentele kanttekeningen maken:

1. Het onderzoeksgebied, de huidige Euregio Maas-Rijn, is als grensgebied atypisch. In het algemeen gaan de zogenaamde *border studies* uit van het beeld van een achtergestelde, perifere regio, die door de grensligging in sociaal, etnisch en economisch opzicht een tweederangs positie inneemt en in zijn ontwikkeling wordt geremd.⁷ Het Maas-Rijngebied daarentegen was reeds in de vroegmoderne tijd een economisch ver ontwikkeld industriegebied, waar proto-industriële productievormen in de textiel- en de metaalbewerking al wijd verbreid waren. In het licht van het vroegkapitalistische karakter van de regionale economie was het geen toeval dat de moderne industrie hier, in het Belgische Wallonië, vanuit Engeland als eerste op het continent voet aan de grond kreeg en dat het grensgebied zich als aantrekkingsgebied voor tal van migratiebewegingen aandiende.
2. Recent migratieonderzoek heeft belangrijke nieuwe inzichten opgeleverd in de uiteenlopende migratievormen in het industriële tijdperk. In plaats van een uniforme trek van het platteland naar de steden is er een veelzijdiger beeld gekomen van mengvormen tussen permanente vestiging en tijdelijke migratie, waaronder seizoen- en pendelbewegingen.⁸ De weg naar de industriële centra voerde zelden rechtstreeks naar de eindbestemming, maar werd in etappes afgelegd, zodat deels pas de tweede generatie migranten uiteindelijk ter bestemder plekke aankwam. Tussen bij elkaar gelegen industriesteden ontwikkelden zich nauwe migratiebetrekkingen, tot regelrechte migratiekringen toe, die ook in de Euregio aanwijsbaar zijn.

⁶ Bijvoorbeeld de arbeidsmigranten in de Maastrichtse aardewerkindustrie, waarover hieronder meer.

⁷ Oudere *border studies* worden besproken door: Julian V. Minghi, 'Boundary studies in political geography', *Annals of the Association of American Geographers* 53 (1963) 407-428. Een recenter overzicht bij Malcolm Anderson, *Frontiers. Territory and state formation in the modern world* (Cambridge 1996). Met een etnologische invalshoek is interessant: Hastings Donnan en Thomas M. Wilson, *Borders: Frontiers of identity, nation and state* (Oxford-New York 1999).

⁸ Zie ook Klaus J. Bade, *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (München 2000) 62.

De Euregio Maas-Rijn.

Uit: *Blik over de grens, Lesmateriaal over geschiedenis, geografie, economie en cultuur van de Euregio Maas-Rijn*, Werkgroep Onderwijs (Aken 1996).

De migratiebewegingen in de Euregio Maas-Rijn: een chronologisch overzicht

In het Maas-Rijngebied kunnen - als in een laboratoriumsituatie - bijna alle vormen van migratie worden waargenomen: allereerst de arbeidsmigratie in verschillende verschijningsvormen, waaronder seizoensmigratie en pendel; dan de rondtrekkende kooplieden (men denke aan de zogenaamde *Teuten en Kinkenvoerders*⁹); vervolgens de massale transatlantische emigratie naar Amerika uit de arme streken van de Eifel.¹⁰ Ook politiek gemotiveerde vluchtelingenstromen kwamen in de Euregio veelvuldig voor, bijvoorbeeld de vestiging van Duitse kloosterorden in België en Nederland als reactie op de

⁹ Vgl. I. Mertens, *Handel en wandel van de teuten in Duitse gewesten. Studie van de migratie van 'Brabanders' en 'Luikenaars' tijdens de 16de-19de eeuw* (Lommel 1995) en Piet Lenders, 'Vrachtvoerders en Teuten: retourmigranten in de oude Brabantse en Luikse Kempen (1500-1920)', *Het Oude Land van Loon* 47 (1992) 167-211. Verder: P.J.H. Ubachs, *Geschiedenis van Limburg* (Maastricht 2000) 328 e.v. en A. Jonkerougouw, 'Kinkenvoerders', *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 4 (1983) 64.

¹⁰ Tussen 1840 en 1871 vertrokken circa 60.000 mensen uit de tien *Kreise* van de Eifel; daaronder bevonden zich tenminste 25.000 emigranten naar Noord-Amerika. Vgl. Richard Graafen, *Die Aus- und Abwanderung aus der Eifel in den Jahren 1815-1955* (Bad Godesberg 1961).

Pruisische *Kulturkampf*¹¹, de massale vlucht van Belgen naar Nederland als gevolg van de oorlogshandelingen in 1914/15¹², of de mensensmokkel van joodse vervolgdenden uit het nationaal-socialistische Duitsland. Deze historische voorbeelden verwijzen naar een belangrijke potentiële functie van grensgebieden: zij kunnen toevluchtsoord zijn voor asielzoekers, die tegen hun eigen staat politieke bescherming moeten zoeken in een nabijgelegen gebied.¹³ Gedurende de Eerste en de Tweede Wereldoorlog werd van Duitse zijde ook gedwongen migratie toegepast - een specifiek thema waaraan elders in dit Jaarboek aandacht wordt besteed.

In dit stuk concentreren wij ons op het verschijnsel van de grensoverschrijdende arbeidsmigratie, dat voor de economische en sociale ontwikkeling van de Euregio Maas-Rijn welhaast van levensbelang was. Als algemeen uitgangspunt van de migratieverhoudingen geldt dat het Maas-Rijngebied van de achttiende tot de twintigste eeuw was ingebed in twee grote bovenregionale migratiesystemen: die van de trek naar de kusten van de Noordzee en die naar het Ruhrgebied. De fundamentele overgang van het in essentie agrarische Noordzee-systeem, zoals dat door Jan Lucassen in zijn baanbrekende studie is beschreven,¹⁴ naar het door de industrie gedomineerde Ruhr-systeem, leidde ook in de Euregio Maas-Rijn tot veranderingen in de migratierichting.

In de geschiedenis van de arbeidsmigratie in het onderzoeksgebied onderscheid ik vijf fasen:

1. De pre-industriële fase tot het einde van de achttiende eeuw, waarin de migratiebewegingen grotendeels werden beheerst door het 'Noordzee-systeem' met het Hollandse kustgebied als belangrijkste aantrekkingsgebied.¹⁵ In door Jan Lucassen bewerkte bronnen uit de Napoleontische tijd worden voor het departement Nedermaas afwisselend circa 400 tot 500 oogstarbeiders en grasmaaiers vermeld die naar Holland trokken. Uit het departement Roer trokken nog eens 250 trekarbeiders met dezelfde bestemming naar de monding van de Maas, die per schip over de rivier gemakkelijk

¹¹ Rita Mülleijans, *Klöster im Kulturkampf. Die Ansiedlung katholischer Orden und Kongregationen aus dem Rheinland und ihre Klosterbauten im belgisch-niederländischen Grenzraum infolge des preußischen Kulturkampfes* (Aachen 1992). Daarin op p. 40 e.v. ook een tabel van de opgeheven orden en hun vestigingen, bijvoorbeeld in Kerkrade en Valkenburg. Het aantal Duitsers in de provincie Limburg steeg in korte tijd van omstreeks 6.500 (1860) tot bijna 10.700 (1880), waarbij de groei beperkt bleef tot enkele gemeenten met geestelijke instellingen.

¹² P. Charpentier, 'De leniging van de nood der Belgische vluchtelingen tijdens de Wereldoorlog I in de regio Maastricht-Eijsden' (ongepubliceerde kandidaatsscriptie, aanw. in het SHCL: Maastricht, 1984). Tot 1915 lieten zich alleen in Maastricht bijna 4.000 vluchtelingen registreren. In het plaatsje Eijsden telde men in 1914 zo'n 2.000 gevluchte Belgen (p. 35 e.v.).

¹³ Men kan ook denken aan het neutrale Moresnet, waar veel jonge mannen heen trokken om de dienstplicht te ontlopen. Vgl. Klaus Pabst, 'Neutral Moresnet - Ein Dorf ohne Staatsangehörigkeit', in: *150 Jahre Regierung und Regierungsbezirk Aachen* (Aachen 1967) 45-57.

¹⁴ Jan Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief 1600 - 1900* (Gouda 1984).

¹⁵ Het volgende volgens Lucassen. Opgaven per departement in bijlage 1-16: Nedermaas, vanaf p. 301; bijlage 1-17: Roer, vanaf p. 303; bijlage 1-26: Ourthe, p. 315 e.v.

- bereikbaar was. Kleinere groepen, vooral ambachtslieden, kleine handelaars en marskramers, kwamen uit het derde relevante departement, Ourthe.¹⁶
2. De vroegindustriële overgangsfase (tot het einde van de jaren 1830): de reeds aanwezige nijverheidscentra langs de as Luik-Verviers-Aken-Stolberg in het nu volgens nationale grenzen opgedeelde Maas-Rijngebied ontwikkelden zich expansief door de overdracht van industriële technieken en riepen een intensieve korte-afstandsmigratie uit hun nabije omgeving in het leven. De textielindustrie domineerde nog als leidende sector en rond de nieuwe verstedelijkte centra ontstonden specifieke, ook grensoverschrijdende migratiepatronen.¹⁷ De agrarische seizoenstrek in het Noordzeesysteem werd steeds meer vervangen door gevarieerde vormen van arbeidsmigratie in de industriële zones. De goedkopere fabriekmatige productie van massagoederen leidde bovendien tot een crisis in gebieden met veel huisnijverheid, bijvoorbeeld in de Eifel, een productiegebied van kleine ijzerwaren, waardoor nieuwe emigratiebewegingen ontstonden. De spoorwegaanleg had eveneens een revolutionaire uitwerking op de mobiliteit en op de ruimtelijke begrenzing van de migratie.
 3. De fase van de voltooide industrialisatie (tot aan de Eerste Wereldoorlog), waarin de textielbranche als leidende sector werd afgelost door de mijnbouw en het Ruhrgebied zich volledig deed gelden als aantrekkingsgebied voor de Euregio Maas-Rijn. Speciaal de ploegenarbeid van steenbakkers (brikkembakkers) uit Nederlands Limburg kende een enorme opleving door de oprichtingsgolf van nieuwe fabrieken en woningen. Hun seizoensmigratie naar de nabijgelegen Pruisische industriegebieden, de gebieden rond Keulen en Düsseldorf en verder het Ruhrgebied in, was de sterkste grensoverschrijdende migratiebeweging in deze periode.¹⁸ Met de aanleg van de Oranje-Nassaumijn begon in 1899 in Zuid-Limburg een nieuwe fase van mijnontginning, die de Limburgse mijnstreek ook tot een bovenregionaal aantrekkingsgebied maakte.
 4. Het door economische crises beheerste Interbellum: in deze fase werd de tot dan toe binnen de Euregio gebruikelijke migratierichting omgekeerd. De Duitse mijnwerkers raakten in een hachelijke positie door inflatie en bezetting, en trokken *en masse* naar de groeiende Nederlandse mijnen. Gedurende de wereldcrisis van de jaren dertig werden echter bij voorkeur Nederlanders aangesteld en werd het aandeel van Duitsers weer sterk teruggedrongen.¹⁹

¹⁶ Daarbij moet worden opgemerkt dat de statistiek uit 1811 een vertekend beeld geeft omdat de door de Fransen ondernomen bouw van het *Grand Canal du Nord* in het Departement Nedermaas op korte termijn circa 2.300 steenbakkers, metselaars en stratenmakers uit het Departement Ourthe had aangetrokken.

¹⁷ Zie daarover uitvoeriger het tweede gedeelte van dit artikel.

¹⁸ Vgl. Hilde Marijnissen en Anke Raben-Fabels, *De weg over de grens* (Nijmegen 1977) en Johan Kusters, *De tocht der duizenden: Maastrandse brikkenbakkers naar Duitsland 1840 - 1914* (Eisden 1998). Zie ook de bijdrage van Serge Langeweg in dit Jaarboek.

¹⁹ Daarover de klassieke studie van R. Dieteren, *De migratie in de mijnstreek 1900 - 1935* (Maastricht 1959; 2e dr., Nijmegen 1962). De door Dieteren aangenomen samenhang tussen de groeiende migrantenbevolking en een stijgende criminaliteit is echter te simpel en kan ook niet eenduidig uit zijn onderzoek worden afgeleid.

5. De naoorlogse periode: vanaf het begin van de jaren zestig kan een beweging vanuit Limburg worden waargenomen om in de aangrenzende delen van de Bondsrepubliek te gaan werken. De crisis in de mijnbouw, die in de jaren zeventig steeds duidelijker werd, versterkte de uitgaande migratie en de grenspendel. De mogelijkheid om over de grens te gaan werken, werkte als een soort ventiel, waardoor de ernstige werkgelegenheidseffecten van de herstructurering voor Limburg werden verzacht. In Nordrhein-Westfalen waren de metaal- en de bouwnijverheid de favoriete sectoren van de Nederlandse grensarbeiders. Daarbij moet als nieuwe ontwikkeling in ogenschouw worden genomen, dat het bij de arbeidsmigratie na 1945 steeds minder ging om pure overlevingskansen, maar steeds vaker om te profiteren van de hogere lonen in het buitenland.

Migratiepatronen van de stedelijke industrie centra

De stijging van het aantal inwoners in de stedelijke centra van de Euregio kan enerzijds worden verklaard door natuurlijke groei, anderzijds - en in vrijwel dezelfde omvang - door migratieoverschotten. Op basis van de literatuur zullen bij wijze van voorbeeld eerst de bijzondere vormen van migratie naar de industriesteden Verviers, Seraing en Aken worden beschreven, die vervolgens zullen worden aangevuld met gegevens uit het DFG-project over Maastricht.

In 1985 publiceerde Claude Desama een demografische studie over het textielcentrum Verviers. Hij baseerde zich daarbij op gegevens uit het bevolkingsregister tussen 1806 en 1856.²⁰ Hoewel Desama geen inzicht geeft in de fluctuaties van het aantal migranten, maakt hij de grote betekenis van de migratie voor de ontwikkeling van de totale bevolking wel duidelijk. In 1846 bijvoorbeeld was bijna 52 procent van de geregistreerde inwoners immigrant.²¹ Hier moet in het bijzonder worden gewezen op een belangrijke constatering van Desama: op basis van een analyse van de herkomstplaatsen van de immigranten stelde hij vast dat er in een straal van tien kilometer een dicht migratienetwerk bestond tussen tien evenzeer door de textielindustrie beheerste buurgemeenten.²² Binnen clusters van industriegemeenten kan men spreken van migratiecircuits: de individuele migrant koos pas na een aantal etappen een meer permanente verblijfplaats in een van deze plaatsen. Voor het thema van de grensoverschrijdende migratie, dat ons hier speciaal interesseert, geeft Desama alleen cijfers voor het jaar 1846. Van de circa 7.500 onderzochte immigranten kwam toen 4,7 procent (350 personen) uit Pruisisch gebied, vooral uit Eupen (op een afstand van 14 kilometer) en Malmédy (20 km).²³

²⁰ Claude Desama, *Population et révolution industrielle. Evolution des structures démographiques à Verviers dans la première moitié du 19e siècle* (Paris 1985).

²¹ *Ibidem*, 168.

²² De nauw begrensde *Zone urbaine et industrielle* bestond volgens Desama naast Verviers uit de omliggende acht plaatsen Hodimont, Dison, Andrimont, Stembert, Ensival, Lambermont, Petit-Rechain, Wegnez. Daarnaast kwamen veel migranten uit Limbourg en Theux.

²³ Vgl. de kaart op p. 193: uit Eupen 162 migranten; uit Malmédy 144. Bij deze opgaven voor 1846 blijft onduidelijk of het werkelijk om Pruisische onderdanen, of om pendelende dan wel terugkerende Belgen ging.

Dat de migratie op korte afstand van wezenlijk belang was, blijkt ook uit het werk van Suzy Pasleau over de bevolkingsontwikkeling van Seraing, dat zich in de eerste helft van de negentiende eeuw tot een centrum van de zware industrie had ontwikkeld.²⁴ In de gehele onderzoeksperiode tussen 1856 en 1900 beweegt maximaal tweederde van de aankomende en vertrekkende migranten zich binnen een cirkel op tien kilometer afstand.²⁵ Ook hier betreft het niet alleen een eenzijdige beweging van het platteland naar het industriecentrum, maar om een wisselwerking, vooral met de buurgemeenten Jemeppe, Ougrée en Ivoz-Ramet. Andere arrondissementen met een groot aantal vertrekkenden naar Seraing lagen op een as van Hasselt via Hoei tot Marche-en-Famenne. Het afstotingsgebied ligt voornamelijk in het noorden en het westen, ver weg van het grensgebied met Pruisen en Nederland.²⁶ Aan grensoverschrijdende migratie wordt in deze zeer gedetailleerde studie helaas geen aandacht besteed, maar twee andere door Pasleau genoemde aspecten verdienen bijzondere aandacht. In de eerste plaats de grote fluctuatie van het aantal migranten, die in de jaarlijkse bevolkingsstatistieken niet tot uiting kwam,²⁷ en in de tweede plaats het enorme belang van de dagelijkse pendel, die in de twintigste eeuw verder toenam door de ontwikkeling van het openbare en particuliere vervoer.²⁸

Als laatste voorbeeld kijken wij naar de grensstad Aken. De migratie naar Aken in de Franse tijd is onderzocht door Claudia Erdmann op basis van de Akense overlijdens- en huwelijksregisters.²⁹ De analyse van de herkomstplaatsen tussen 1800 en 1814 toont het reeds bekende beeld: het grootste deel van de vooral in de textielindustrie werkzame immigranten stamde uit nabijgelegen kleinere nijverheidscentra binnen een straal van tien kilometer. In het Akense voorbeeld omvat het migratiepatroon niet alleen Duitse plaatsen als Burtscheid, Laurensberg of Kornelimünster, maar bijvoorbeeld ook de Nederlandse gemeenten Vaals en Simpelveld.³⁰ Deze al vroeg gevormde grensoverschrijdende migratiepatronen bleven van de negentiende tot in de twintigste eeuw bestaan.³¹

²⁴ Suzy Pasleau, *Industries et populations: l'enchaînement des deux croissances à Seraing au XIXe siècle* (Genève 1998).

²⁵ Ibidem, 232 en appendix VII, 602.

²⁶ Vgl. de kaarten op p. 236 e.v. Door de nabijheid van industriegebieden rondom Charleroi (in het westen) en Verviers (in het oosten) wordt het aantrekkingsgebied van Seraing duidelijk ingeperkt. Ook de aantrekkingskracht van Brussel overtrof die van Seraing.

²⁷ Vgl. ibidem, 262 e.v.

²⁸ Ibidem, 284.

²⁹ Claudia Erdmann, 'Zuwanderung in die frühindustrielle Stadt Aachen (Ende 18./Anfang 19.Jh.)', in: Frank Ahnert en Reinhart Zschocke (ed.), *Festschrift für Felix Monheim zum 65. Geburtstag*, 2 dl. (Selbstverlag des geograph. Instituts, 1981) 399-423; Jürgen G. Nagel en Martin Schmidt, 'Kleinräumige Migration im Kontext der Frühindustrialisierung am Beispiel der Aachener Textilregion um 1800', *IMIS-Beiträge* 18 (2001) 89-106. Vgl. daarbij de studie over de Akense voorstad Burtscheid door Dietrich Ebeling en Martin Schmidt, 'Zünftige Handwerkswirtschaft und protoindustrieller Arbeitsmarkt. Die Aachener Tuchregion (1750 bis 1815)', in: Dietrich Ebeling en Wolfgang Mager (ed.), *Protoindustrie in der Region. Europäische Gewerbelandschaften vom 16. bis zum 19. Jahrhundert* (Bielefeld 1997) 321-346.

³⁰ Vgl. bij Erdmann de kaarten op p. 406 e.v.

³¹ Zie ook Linda Vermeeren, "'Vuur joonge noa Oche'. Aken als aantrekkingsgebied voor Vaalser arbeidsmigranten 1870-1914' (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Maastricht, 2002).

In het kader van het DFG-project aan de *Universität Siegen* werd voor het Nederlandse deel van de Euregio in Zuid-Limburg eigen onderzoek verricht. Om de betekenis van de grensoverschrijdende migratie op het spoor te komen, werden de personeelsregisters, respectievelijk personeelskaarten, van een aantal geselecteerde bedrijfstakken en ondernemingen nader onderzocht. Een analyse van het personeelsbestand van de Maastrichtse onderneming *Sphinx-Céramique* lag daarbij voor de hand omdat in de literatuur gewezen wordt op het grote aandeel van Belgische vakarbeiders in de fabrieken van de Nederlandse industrieopionier Petrus Regout. Aangezien de archieven van deze glas- en aardewerf fabrieken zeer goed zijn overgeleverd, kon het personeelsbestand door middel van drie steekproeven op drie tijdstippen worden onderzocht:³²

- (a) In de negentiende eeuw gaf het in 1874 onder de titel 'Bevolking III' aangelegde stamregister van Regout-werknemers informatie over de samenstelling van het personeelsbestand. Er werden 9.048 personen in dit register ingevoerd. Behalve hun geboorteplaats kon ook hun herkomst worden achterhaald.³³ Voor het project werden alleen de niet-Nederlandse plaatsen geselecteerd.
- (b) De periode van vóór de Eerste Wereldoorlog tot in de jaren 1930 kon door een bestand van zogenaamde personeelskaarten worden afgedekt. Helaas zijn alleen de kaarten van de circa 8.500 mannelijke arbeiders bewaard gebleven, hoewel het personeelsbestand toen al voor 25 tot 30 procent uit vrouwen bestond.³⁴ Elk personeelslid kreeg een eigen kaart, waarop onder meer de geboorteplaats werd aangetekend. De woonplaats wordt niet vermeld, net zomin als de nationaliteit. Er is een steekproef getrokken van 240 kaarten, waarvan alle gegevens in een digitale database zijn ingevoerd.³⁵
- (c) Voor de naoorlogse periode (1945 tot 1995) zijn er omstreeks 15.500 personeelskaarten van de mannelijke en 7.500 van de vrouwelijke werknemers, waaruit een aselechte steekproef van 1.308 gevallen werd getrokken. Op deze personeelskaarten was naast de geboorteplaats ook de woonplaats aange-tekend, waardoor ten minste één verhuisbeweging kan worden achterhaald.³⁶

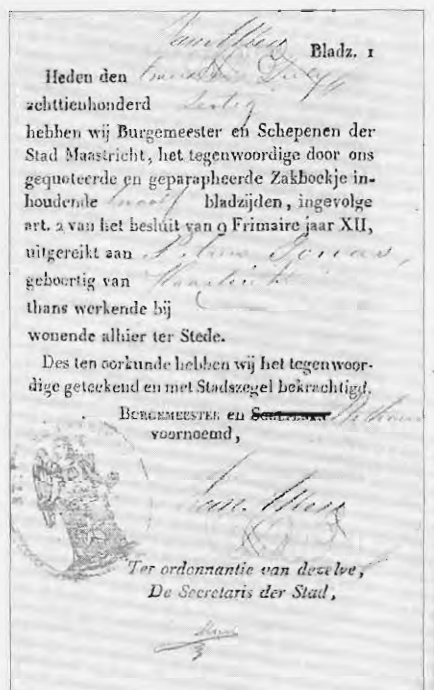
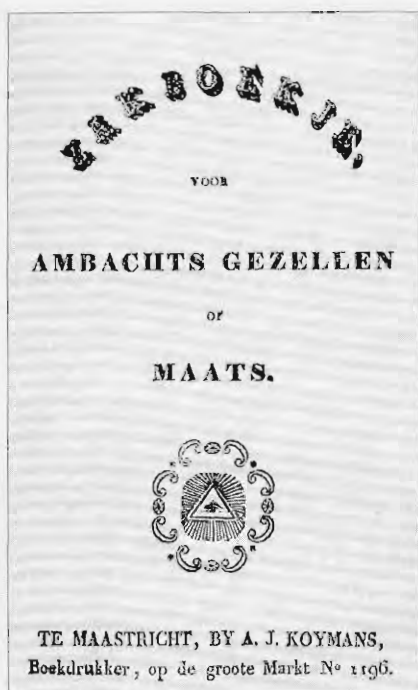
³² De archiefbestanden werden nog in ongeinventariseerde staat bij De Sphinx zelf ingezien. Inmiddels zijn zij naar het SHCL overgebracht en worden zij daar geordend.

³³ Dit register loopt tot 1885 en bevat ook de gegevens van de arbeiders die al voor 1-5-1874 in dienst kwamen en op het moment van ingang van het register nog bij De Sphinx werkzaam waren. Het register geeft de volgende informatie: naam, geboorteplaats en -datum, functie in de fabriek, datum van in- en uittrede.

³⁴ A.J.Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) 401.

³⁵ De kaarten geven naam, geboorteplaats en -datum, functie en alle in- en uittredes en de reden daarvoor.

³⁶ Uit de 224 omslagen met de rode kaarten van de mannen werden uit elke vijfde omslag 20 kaarten geselecteerd (45x20 = 900 kaarten). Uit de hangmappen met de kaarten van de vrouwen werd om de twintig een kaart getrokken (in totaal 368). Uit acht andere omslagen werden nog 40 kaarten toegevoegd, zodat de gegevens van 408 vrouwen in de database zijn ingevoerd. De kaarten bevatten de volgende informatie: naam, geboorteplaats en -datum, woonplaats, functie en afdeling bij intrede, functie en afdeling bij uittrede.

Werkmanszakboekje van Petrus (Pierre) Jonas aan hem verstrekt door de burgemeester van Maastricht op 21 juli 1860. Uit: Catalogus Museum Industriën (Kerkrade 2001).

Wat de grensoverschrijdende migratie betreft, geven de steekproeven het volgende beeld: het aandeel van buitenlandse arbeiders steeg sinds de negentiende eeuw van circa 13 procent (a) tot 16 (b) en 54 procent (c).³⁷ Voor 1914 speelden arbeiders uit Duitsland nog een geringe rol (11 procent van de buitenlanders), maar daarna waren ze niet meer van belang. De grootste groep waren de Belgen, die tot aan de Tweede Wereldoorlog meer dan 80 procent van de buitenlanders vormden. Ook na de sterke toename van het aantal gastarbeiders uit de zuidelijke EG-landen behielden zij een aandeel van 67 procent. Alleen in de vroegste periode kunnen vakarbeiders worden geïdentificeerd uit de glasindustrie in Seraing/Luik, Namen en Brussel. Na 1900 betreft het vrijwel uitsluitend migranten uit Belgisch Limburg. De Belgische herkomstplaatsen liggen in de negentiende eeuw tot in de jaren 1930 in een rayon van 20 km rondom Maastricht. Tweederde van de Belgische arbeiders kwam uit grensgemeenten in een nauwe omtrek van tien kilometer van Lanaken tot aan Kanne.³⁸

³⁷ De opgaven hebben betrekking op de percentages in de steekproef. Voor (a) en (b) is geboorteland met nationaliteit gelijkgesteld.

³⁸ Steekproef (a): Veldwezelt 135 inschrijvingen = 14 % van de Belgen; Lanaken 262 = 27 %; Kanne 55 = 6 %. Uit Luik kwamen nog 51 personen. Ook in steekproef (b) zijn Lanaken, Veldwezelt en Eigenbilzen zwaartepunten.

In het licht van deze geringe afstand kan men vermoeden dat het aantal dagelijkse pendelaars zeer hoog was.³⁹

Na 1945 bleken zich in het aantrekkingsgebied van de Maastrichtse aardewerfabrieken interessante verschuivingen voor te doen. De Nederlandse arbeiders woonden in meerderheid niet meer in Maastricht en de aangrenzende gemeenten Heer en Meeressen, maar pendelden nu ook in toenemende mate uit de mijn gemeenten Heerlen en Kerkrade. Ook bij de Belgen is deze tendens waarneembaar. Het aantrekkingsgebied breidde zich over de reeds bekende lijn van grensplaatsen van Kanne tot Maasmechelen in het noordwesten uit en naast een versterkte trek uit Hasselt en Diepenbeek kwam vooral het mijnbouwgebied rondom Genk naar voren.⁴⁰ Het toenemende aantal pendelaars uit vroegere mijnbouwgebieden kan vermoedelijk worden verklaard door de kolencrisis in de jaren 1960 en de toenemende rationalisering in de steenkolenwinning.⁴¹ Bij omstreeks 48 procent van het personeel kan worden vastgesteld dat men in een andere plaats woonde dan de geboorteplaats, maar dat was overwegend migratie in eigen land. Behalve bij de grote groep van hier naartoe getrokken 'gastarbeiders' uit verderweg gelegen landen, spelen grensoverschrijdende verhuisbewegingen binnen de Euregio Maas-Rijn nauwelijks een rol.⁴²

Deze bevindingen worden door een onderzoek in een andere Maastrichtse industrietak bevestigd. In het Sociaal Historisch Centrum (SHCL) konden de personeelskaarten van de papierfabriek KNP uit het Interbellum worden geanalyseerd.⁴³ Uit het totale aantal van 3.212 kaarten werden de 272 buitenlandse werknemers in een database ingevoerd.⁴⁴ Onder deze acht procent buitenlanders vormden de Belgen met meer dan 90 procent de grootste groep. De verklaring moet worden gezocht in het in vergelijking met de Belgische papierindustrie hogere loonpeil.⁴⁵ Viervijfde van de Belgen was in de Euregio Maas-Rijn geboren en woonde in Belgisch Limburg. Evenals in de glas- en aardewerkindustrie het geval was, blijkt er ook voor de Belgische papierarbeiders een nauw omgrensd aantrekkingsgebied binnen een straal van circa tien kilometer te zijn geweest, waarbinnen de grensplaatsen Lanaken, Kanne, Veldwezelt en Rekem als herkomstplaatsen van pendelaars de boventoon voeren.

³⁹ Helaas geven de steekproeven (a) en (b) niet de woonplaatsen. In de negentiende eeuw kwam een verhuizing naar Maastricht ook daarom zelden voor omdat er schaarste aan woonruimte was.

⁴⁰ In steekproef (c) woonde 48 % van het personeel in het Belgische deel van de Euregio. Daarvan woonde circa 20 % in het mijnbouwgebied rondom Genk.

⁴¹ Deze samenhang blijft een vermoeden, daar de eerdere werkkring van de arbeiders niet wordt opgegeven.

⁴² Gastarbeiders uit Italië, Griekenland, Spanje, Marokko, Joegoslavië etc. Slechts bij 4 % van de verhuizingen van geboorteplaats naar woonplaats werden nationale grenzen in de Euregio overschreden.

⁴³ SHCL, EAN 903, Personeelszaken 794-855: Kaartsysteem van het personeel van de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek N.V. De kaarten hebben vooral betrekking op het personeel tussen 1920 en 1942. Zie ook: *Honderd Jaren Papierfabriek KNP 1850 - 1950* (Maastricht 1950).

⁴⁴ Informatie op de kaarten: naam, geslacht, geboorteplaats en -datum, woonplaats, nationaliteit, functie, intrede, uittrede, opmerkingen.

⁴⁵ Over de lonen: *Honderd Jaren KNP*, 140. Slechts 8 % van de buitenlanders was Duits.

Gastarbeiders op het station van Maastricht. Jaren 1960. Fotocol. SHCL.

De analyse van beide Maastrichtse gevallen bevestigt de eerder op basis van de literatuur getrokken conclusie, dat industriecentra als Verviers, Seraing en Aken voornamelijk migranten en pendelaars aantrokken uit kleinere gemeenten binnen een cirkel op circa tien kilometer afstand. Zowel in het geval van de pendel uit het Nederlandse Vaals naar Aken, als bij die uit de Belgische grensplaatsen Lanaken, Veldwezelt etc. naar Maastricht, lijkt de grens in het geheel niet belemmerend te hebben gewerkt.⁴⁶ Daarbij is de duurzaamheid van deze migratiebetrekkingen opvallend. Een studie van het ETIL over Belgische pendelaars in Limburg geeft voor het jaar 1962 nog hetzelfde geografische herkomstpatroon.⁴⁷ Op de daarin afgedrukte kaarten is nog steeds duidelijk te zien op welke korte afstand de herkomstplaatsen (Lanaken etc.) rondom Maastricht lagen. Door de verbetering van het openbaar vervoer en het toenemende indi-

⁴⁶ Overigens wel gedurende de Eerste Wereldoorlog, toen alle betrekkingen werden verbroken.

⁴⁷ *Nota betreffende de omvang en aard van de arbeiderspendel vanuit België naar Nederlands Limburg* {ETIL: Maastricht, 1962}. Het onderzoek was gebaseerd op gegevens van regionale ziekenfondsen in Limburg, die gegevens over 4.090 bij hen verzekerde Belgen verschaften.

viduele verkeer heeft het migratiegebied zich dan evenwel naar het westen (Genk, Hasselt) uitgebreid.

De grensoverschrijdende migratie in de mijnbouw

Het tweede onderzoeksterrein van het DFG-project had betrekking op de migratie in de mijnbouw in de Euregio Maas-Rijn. Helaas kon hier geen totaalbeeld van de vier grote mijnbouwgebieden (bij Luik en Aken en in Zuid-Limburg en de Kempen) worden gegeven; de daarvoor benodigde dataverzameling uit de personeelsregistratie van de mijnen ging de mogelijkheden van het kleine projectteam te boven. Bovendien zijn de bronnen van de Belgische mijnbouwondernemingen problematisch omdat opgaven van de geboorte- en woonplaatsen en/of nationaliteit van het personeel per onderneming onvindbaar bleken. Er bestaat echter een interessante bron in de vorm van circa 75.000 *livrets d'ouvrier* ('livretten' of 'werkmansboekjes') van de in de provincie Luik werkzame mijnwerkersfondsen, die in Luik worden bewaard, maar die tot op heden nauwelijks zijn bewerkt en daardoor veel problemen opleveren.⁴⁸ De livretten van buitenlandse mijnwerkers zijn moeilijk te identificeren. Besloten werd een aselechte steekproef (A) van 2.593 boekjes te trekken, waaruit bij een snelle raadpleging alleen de geboorteplaatsen werden genoteerd.⁴⁹ De resultaten van deze steekproeftrekking vindt men in tabel 1. Tot aan het einde van de Eerste Wereldoorlog waren de buitenlanders vooral afkomstig uit Frankrijk, Duitsland en Nederland. In de jaren 1920 komt de grootste toestroom uit Polen en Italië. Na 1945 bestond het buitenlandse deel van het personeelsbestand voor het grootste deel uit Italianen (meer dan 50 procent van de buitenlandse mijnwerkers).

In de literatuur over de Belgische mijnbouw wordt vaak een onderzoek uit het jaar 1876 geciteerd.⁵⁰ Van de toen in totaal 25.723 mijnwerkers in het Luikse kolenbekken waren volgens deze bron 77,7 procent Walen; 13,3 procent Vlamingen; 5,5 procent Duitsers; 2,5 procent Nederlanders of Luxemburgers; 0,5 procent Fransen en eveneens 0,5 procent Italianen. Deze dorre cijfers zeggen helaas niets over de herkomstplaatsen en de migratietrajecten van de buitenlandse mijnwerkers. Daarover zouden op basis van een uitvoerige analyse van de bewaard gebleven livretten meer uitspraken kunnen worden gedaan.

⁴⁸ Daarover: René Leboutte, *Le livret d'ouvrier dans la province de Liège. Une source méconnue en histoire sociale. Présentation et premiers résultats d'exploitation* (Liège 1988). Het door Leboutte geschatte aantal van 50.000 'werkmansboekjes' is te laag. De slechts voor een deel leesbare nummering van de boekjes loopt in onze steekproef door tot nr. 67.095. Volgens onze schatting bevinden zich in het *Institut Liégeois d'Histoire Sociale* (ILHS) circa 75.500 exemplaren uit de archieven van de *Caisse de Prévoyance des ouvriers mineurs de la Province de Liège*.

⁴⁹ Slechts in de periode na 1946 zijn de 'werkmansboekjes' van buitenlanders herkenbaar door hun beige en rode kleur. In de periode 1850-1945 waren de boekjes van binnen- en buitenlandse mijnwerkers zonder onderscheid zwart, olijfgroen of donkerblauw.

⁵⁰ J. van Scherpenzeel Thim, *Rapport sur la situation de l'industrie minière et métallurgique dans la province de Liège pendant l'année 1876* (Liège 1877).

Tabel 1: *Ligging van de geboorteplaatsen van mijnwerkers in de Belgische en de Duitse steekproeven (percentages van A en B)*

Geboorteplaats ligt in:	Werkmansboekjes Luik 1850-1970 Steekproef (A) N = 2.593	Eschweiler Bergwerks Verein 1885-1960 Steekproef (B) N = 1.728
1. Belgisch deel EMR	69,9	0,2
2. Overige delen van België	11,6	0,2
3. Nederlands deel EMR	1,7	1,8
4. Overige delen van Nederland	0,7	0,8
5. Duitse deel EMR	0,5	39,1
6. Ruhrgebied	Inbegrepen bij 7	16,2
7. Overige delen van Duitsland	1,3	36,2
8. Neutraal Moresnet	0,3	0
9. Oostenrijk en de Balkanstaten	0,4	1,7
10. Overige delen van Europa	13,1	2,2
11. Buiten Europa	0,3	0,5
12. Geen opgave / onbekend	0,2	1,1
	100,0	100,0

Bron: Institut Liégeois d'Histoire Sociale te Luik, Archief Caisse de Prévoyance des ouvriers mineurs de la Province de Liège, en Bergbauarchiv te Bochum.

Het aandeel van Nederlandse en Duitse arbeidskrachten in het Luikse kolenbekken was om en nabij de vier procent van het totale personeelsbestand. Net zo zwak was de grensoverschrijdende verbinding met de Akense mijnstreek. Een steekproef (B) uit de personeelsadministratie van de *Eschweiler Bergwerks-Verein* (EBV) die in het mijnbouwarchief in Bochum wordt bewaard,⁵¹ leverde een aandeel van 2,6 procent Nederlandse mijnwerkers op, terwijl Belgische arbeiders slechts vier procent van het personeelsbestand uitmaakten (zie tabel 1).⁵² Van degenen die in het Duitse deel van de Euregio waren geboren, was desondanks tien procent op een eerder tijdstip in Nederland werkzaam geweest.⁵³ De in de personeelsadministratie te volgen arbeidsplaatsveranderingen laten duidelijk zien dat arbeid aan de andere zijde van de grens onder het personeel vaak voorkwam en steeds een mogelijkheid bood voor vergroting van de bestaans-

⁵¹ Het bestand bevindt zich in het *Bergbauarchiv Bochum* (BBA) en bestaat uit 148 alfabetisch geordende ordners, die tot op heden niet zijn geïnventariseerd. De circa 21.000 kaarten zijn niet gelijk aan het aantal arbeiders, omdat er meermaals verschillende kaarten per arbeider werden aangelegd. Het aantal personen dat in de periode tussen 1905 en 1960 in dienst kwam wordt door ons op 15.000 tot 18.000 geschat. Onze steekproef omvat 1.728 personen, van wie alle kaarten per individu bij elkaar werden gevoegd. De trekking vond plaats door uit elke tweede band de vijfde kaart te trekken en daarbij de andere bijbehorende kaarten (tot vijf aan toe) te zoeken.

⁵² Deze getallen zijn zelfs naar boven vertekend omdat het grootste aantal buitenlanders in de oorlogstijd 1939-1945 valt en daarmee ook dwangarbeiders omvat.

⁵³ Uit steekproef (B): van de 424 in het Duitse deel van de Euregio geboren personen was 85 % eerder ook in het Duitse deel werkzaam. 10 % had in Nederland gewerkt, waarvan meer dan 80 % in het Nederlandse deel van de Euregio.

zekerheid.⁵⁴ Ook het Ruhrgebied trok volgens de steekproefanalyse veel mijnwerkers als migranten aan.

Vanuit het perspectief van de Limburgse mijnstreek is een veel sterkere grensoverschrijdende migratiebeweging waarneembaar. Hier bestond een nauwe grensoverschrijdende verbinding met de Duitse kant van de grens, die in 1983 voor het eerst door Piet Hermens werd beschreven.⁵⁵ Hermens benadrukt vooral het grote belang van de Duitse ondergrondse vakarbeiders voor de kennisoverdracht bij de opbouw van de Nederlandse mijnindustrie. Het aanzienlijke aandeel van Duitse mijnwerkers in de Limburgse mijnen blijkt uit de jaarverslagen van de mijninspectie (zie tabel 2).

Tabel 2: *Personeelsbestand van de steenkoolmijnen in Nederlands Limburg 1905-1969 (nationaliteit in procenten)*

Jaar	1905	1910	1920	1930	1939	1945	1950	1960	1969
Personeel absoluut	2.579	7.238	26.434	37.504	33.970	33.117	47.230	51.503	22.325
Nederlanders	83,4	77,0	76,3	68,1	89,8	95,6	91,0	93,2	89,0
Duitsers*	14,6	17,7	19,3	20,2	5,2	0,0	2,1	1,4	1,2
Belgen	1,5	1,6	1,7	1,2	0,8	0,9	0,8	1,3	1,7
Oostenrijkers	0	3,3	1,5	·	·	·	·	0,2	0,1
Joegoslaven	0	0	0	3,1	0,8	0,6	0,5	0,2	0,7
Polen	0	0	0	3,4	1,3	1,2	2,5	1,1	0,7
Italianen	0	0	0	0,5	0,3	0,2	0,6	1,0	1,1
Overige	0,5	0,4	1,1	3,5	1,8	1,5	2,5	1,5	5,6
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*Absolute aantal in 1945: 8 Duitsers.

Bron: periode 1905 tot 1920: SHCL, *Verslagen van de hoofdingenieur der mijnen*; periode 1930-1969: SHCL, *Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg (GSL)*; Statistieken.

De ontwikkeling van de Duitse immigratie verliep volgens deze gegevens als volgt: omstreeks 1905 bedroeg het aandeel van Duitsers circa 15 procent van het totale personeelsbestand en dit aandeel steeg tot aan de Eerste Wereldoorlog verder tot bijna 18 procent. Door de oorlogsmobilisatie daalde het aantal Duitse arbeiders met eenderde, maar ter vervanging konden tijdelijk Belgische vluchtelingen worden ingezet. Door de inflatie en de economische instabiliteit na de

⁵⁴ Met behulp van de gegevens op de kaarten kunnen van sommige personen hele arbeidsbiografieën worden opgesteld. Als voorbeeld geef ik hier die van Gerhard P., geboren op 14-12-1893 in Høngen bij Aken. In 1910 trad hij op 17-jarige leeftijd voor de eerste maal in dienst van een mijn. Tot oktober 1921 bleef hij bij de *Grube Maria* en trad daarop in dienst bij de Nederlandse mijnonderneming *Oranje Nassau*. In april 1924 keerde hij op de *Maria* terug. Tussen 1926 en eind 1930 werd hij door de EBV op de mijn *Carl-Alexander* ingezet. Van 1931 tot de evacuatie van de mijn i.v.m. de oorlog werkte hij weer op de *Maria*. Daar sloot hij in 1942 de opleiding tot houwer af. In mei 1946 werkte hij een maand lang voor de krant *Aachener Nachrichten*, maar op 12 juni trad hij weer bij de EBV in dienst als bovengrander. Op 16 juni 1953 werd hij als 'invalide' afgekeurd.

⁵⁵ Piet Hermens, 'Butenlandse arbeiders in het Zuid-Limburgse kolendistrikt, in het bijzonder de rol van de Duitse arbeiders in de mijnen 1900-1930' (niet-gepubliceerde eindschrijft Mollerinstituut, Tilburg 1983) [aanw. in SHCL].

oorlog nam de Duitse instroom weer toe. Tot 1930 was hun aandeel onder de buitenlandse arbeiders meer dan 60 procent. Gedurende de crisis van de jaren 1930 werden buitenlanders en masse ontslagen ten gunste van Nederlandse arbeidskrachten. Na 1946 zochten nog maar weinig Duitse mijnarbeiders werk in Limburg. Toch bleef onder het totale Limburgse mijnpersoneel tot 1969 een kern van Duitse vakarbeiders van een à twee procent werkzaam.⁵⁶ In de jaren 1950 en 1960 keerde de migratierichting om: dankzij de hogere lonen bleken steeds meer Nederlandse mijnwerkers bereid om in Belgische of Duitse mijnen te gaan werken.⁵⁷

Op basis van de geaggregeerde statistieken kan niet worden bepaald of de buitenlandse arbeidskrachten uit nabij of verder weg gelegen woonplaatsen afkomstig waren en hoeveel er uit de onmiddellijke omgeving in de Euregio Maas-Rijn kwamen. Om deze vraag te beantwoorden werden uit de personeelskaarten van de Domaniale Mijn, thans berustend in het Rijksarchief in Limburg, opnieuw twee steekproeven getrokken (zie tabel 3). De eerste steekproef (C) is gebaseerd op het bestand uit de jaren 1907 tot 1912 en bevat 957 gevallen uit circa 6.700 personeelskaarten.⁵⁸ De tweede steekproef (D) heeft betrekking op het tijdvak 1920 tot 1929 en bevat 462 gevallen uit circa 4.700 personeelskaarten.⁵⁹

Tabel 3: *Ligging van de geboorteplaatsen van de mijnwerkers in de Nederlandse steekproeven (percentages van C en D)*

Geboorteplaats ligt in:	Domaniale Mijn 1907 - 1912 Steekproef (C) N = 957	Domaniale Mijn 1920 - 1929 Steekproef (D) N = 462
1. Belgisch deel EMR	1,5	2,4
2. Overige delen van België	0,7	0
3. Nederlands deel EMR	39,0	41,1
4. Overige delen van Nederland	7,8	6,9
5. Duits deel EMR	18,6	30,3
6. Ruhrgebied	9,2	6,3
7. Overige delen van Duitsland	12,1	7,5
8. Neutraal Moresnet	0	0
9. Oostenrijk en de Balkanstaten	6,8	1,5
10. Overige delen van Europa	0,7	1,0
11. Buiten Europa	0	0
12. Geen opgave / onbekend	3,6	3,0
	100,0	100,0

Bron: RAL, Archief Domaniale Mijn, 17.04, AW 93, inv.nrs. 5100-5129, 5144-5153.

⁵⁶ Sinds het begin van de jaren 1960 werden in de Nederlandse mijnbouw ook in toenemende mate de nieuwe migrantengroepen Spanjaarden en Marokkanen aangetrokken.

⁵⁷ Ontleend aan krantenberichten in dossier RAL 17.05/08 J 39 (archief Oranje-Nassaumijnen).

⁵⁸ Rijksarchief Limburg (RAL), archief Domaniale Mijn: RAL 17.04, AW 93. De personeelskaarten 1907 - 1912 bevinden zich in de nrs. 5100-5129. Uit elk inventarisnummer werd de zevende kaart getrokken. Ook de personeelskaarten van de jongere mijnbouwonderneming Oranje Nassau worden in het RAL bewaard, maar zijn niet bewerkt (RAL 17.05/08).

⁵⁹ RAL 17.04, AW 93, nrs. 5144-5153. Hier werd uit elke inventarisnr. de tiende kaart getrokken.

Hoofdingang van de Domaniale Mijn, poort I, aan de Nieuwstraat. De Nederlands-Duitse grens liep parallel aan de gevelwand van de Domaniale. Fotocoll. Industriem, Kerkrade.

De Domaniale Mijn was de oudste mijnonderneming in Limburg en bezat concessies vlakbij de grens in de zogenaamde Oude Mijnstreek in de buurt van Kerkrade en Heerlen. De industriële ontwikkeling van deze mijn in de negentiende eeuw kwam tot stand met een belangrijke deelname van Duits kapitaal en met technisch-administratieve hulp uit het Inde- en Wormbekken bij Aken.⁶⁰ In de Domaniale Mijn werkten daardoor aanzienlijk meer Duitse mijnwerkers dan gemiddeld in de Limburgse mijnstreek. In de periode voor de Eerste Wereldoorlog was 57 procent van het personeel in de Euregio Maas-Rijn geboren; dit aandeel steeg in de jaren 1920 tot 72 procent. De meeste Nederlanders in de mijn kwamen uit Kerkrade zelf; de meeste Duitsers uit Kohlscheid aan de andere kant van de grens. Gemiddeld bleven zij tussen één en drie jaar bij de mijn in dienst.

Aangezien er op de personeelskaarten behalve de geboorte- en de woonplaats ook aantekening is gehouden van de vorige werkgever, is het mogelijk ook enige uitspraken te doen over de migratie- en pendelbewegingen. De hierbij afgedrukte grafiek geeft de geboorteplaats en de vestigingsplaats van de laatste werkgever van 758 gevallen in de eerste steekproef (C). Omdat slechts 2 procent van de geboorteplaatsen in België lag, zijn die niet afzonderlijk opgenomen. Uit de grafiek blijkt dat 16 procent van de personeelsleden die een geboorteplaats in Nederland hadden opgegeven, ten minste in één plaats in het Duitse deel van de Euregio had gewerkt voor zij bij de Nederlandse Domaniale Mijn in dienst traden. 5 Procent van de Nederlanders was daarbij eerder in het Ruhrgebied werkzaam geweest.⁶¹ Van de in Duitsland geboren arbeiders van de Domaniale Mijn had 10 procent al eerder in Nederland gewerkt; nog eens 10 procent had voorheen een arbeidsplaats in het Ruhrgebied gehad.

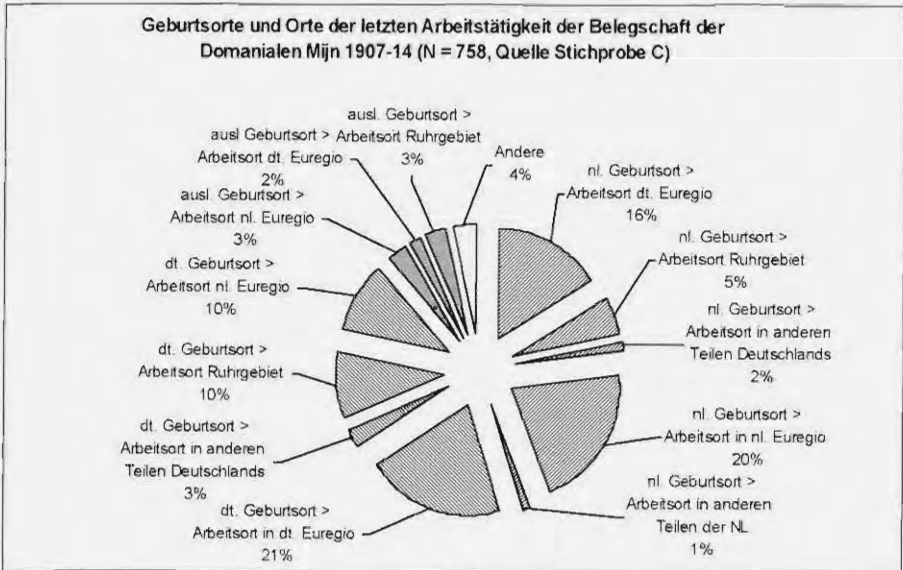
Ter afsluiting van deze bijdrage wil ik na zoveel statistische gegevens een kwalitatieve bron citeren, die een indruk geeft van het leven van de Duitse migranten in de Limburgse mijnstreek. Op 2 oktober 1927 was in Heerlen, waar de grootste concentraties Duitsers woonden, een *Bund der Deutschen in Limburg* opgericht. In de bronnen wordt een aantal van 40.000 door de Bund te organiseren Duitsers in Limburg genoemd, die op deze wijze hun Duitse identiteit zouden kunnen behouden.⁶² Een centraal actiepoint van deze organisatie was de oprichting van een Duitse school in de mijnstreek. In opdracht van de *Bund* reisde hoofdonderwijzer Huppertz in mei 1928 door het Limburgse industriegebied en berichtte daarover:

'Um die Verhältnisse genau kennen zu lernen besuchte ich den um Heerlen liegenden Komplex deutscher Niederlassungen und zwar die Kolonien Vrank, Huisken,

⁶⁰ Sinds 1846 werd het bedrijf bestuurd door de Aachen-Maastrichter Eisenbahngesellschaft (tot omstreeks 1900).

⁶¹ De gelijkstelling van geboorteplaats met nationaliteit klopt in meer dan 90 % van de gevallen.

⁶² Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, Reg. Aachen: 8556: 'Deutsche in holl. Limburg und Grenzlanddeutschum' 1920-1929.

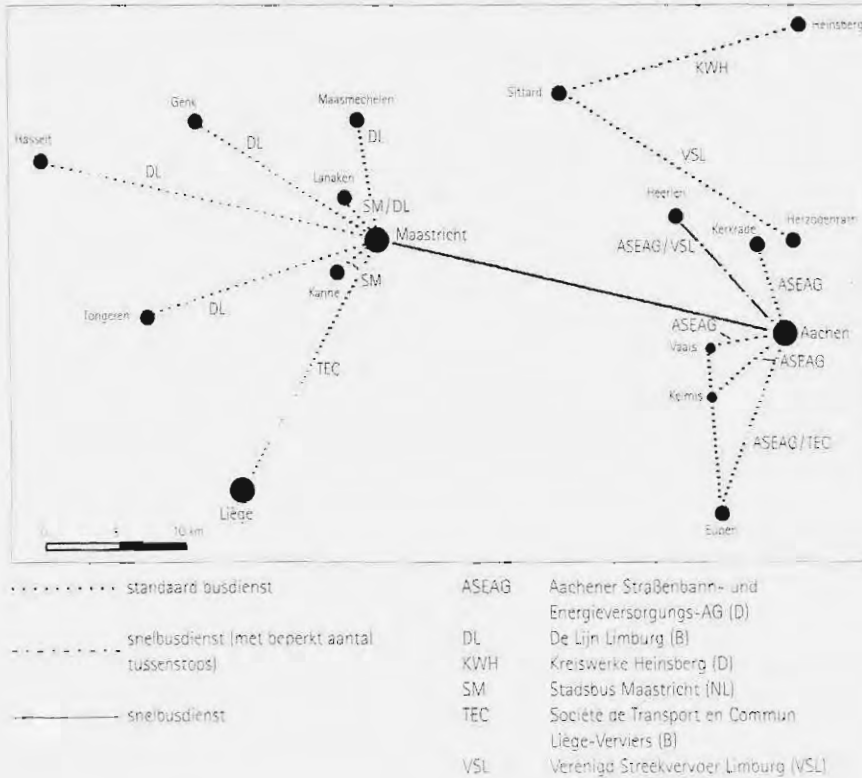
Geboorteplaatsen en vestigingsplaatsen vorige werkgever van het personeel van de Domaniale Mijn 1907-1914.

Rennemig, Beersdal, Heerlerheide, Ganzenweide, Pastoors- und Passardniewenhagen, Treebeek, Nieuwweide, Versilienbosch und Hexenberg, und zwar machte ich etwa 150-200 Hausbesuche. [...] Einige Aussprüche mögen die Stimmung andeuten: Gewiss, Sie werden in allen Kolonien Keinen finden, der später nicht gerne nach Deutschland zurück möchte! aber wir können ja gar nicht! Unsere Kinder lernen in der Schule kein Wort Deutsch! Sie haben also keine Möglichkeit sich drüben eine Existenz zu gründen. Wir müssen also bleiben, so gerne wir auch zurück möchten, und müssen sehen, dass wir hier fertig werden. Überall herrscht Enttäuschung, ja fast Erbitterung. [...] Die heranwachsende Jugend wird vollständig im niederländischen Sinne erzogen und geht dadurch deutschem Geiste und deutscher Sitte langsam aber sicher verloren, ohne dass es viel Aufsehen erregt. Die Elternschaft, die sich zwar nach Deutschland zurücksehnt und bei etwaiger Besserung der dortigen Arbeitsverhältnisse gerne zurückkehren möchte, sieht sich gezwungen zu bleiben (...)'⁶³

Het citaat maakt iets duidelijk over de typische situatie van gastarbeiders, die afwerend en angstig reageren op de kans op integratie - ja, assimilatie. Dat ook vele Duitsers zich voor de Tweede Wereldoorlog in deze minderheidspositie bevonden, is helaas volledig onbekend; het zou het inzicht in de huidige minderhedenproblematiek kunnen vergroten.

⁶³ Bericht in HSTAD Reg. Aachen 8956, geuldeerd: Heerlen, Stationsstraat, 26. Mai 1928

Het grensoverschrijdend busverkeer in de Euregio Maas-Rijn

Opmerking: De bustrajecten zijn schematisch weergegeven
Bron: gegevens van de busmaatschappijen
Kartografie: R. Juchelka 14/941

Grensoverschrijdend busverkeer in de Euregio Maas-Rijn. Uit: Blik over de grens (Aken 1996).

Samenvatting en conclusie

Aan het slot van deze bijdrage wil ik de tot nu toe bereikte resultaten in het project nog eens kort samenvatten:

1. In de negentiende eeuw ontwikkelden verschillende oudere nijverheidssteden in het gebied van de huidige Euregio Maas-Rijn zich tot industriële centra. Door hun behoefte aan arbeidskrachten werd de traditionele arbeidstrek naar Holland uit de pre-industriële periode omgebogen en ontstond een nieuwe functionele indeling van het gebied.
2. Rondom elke van de industrie centra ontstonden regionale rekruteringszones, die elkaar voor een deel overlappen (bijvoorbeeld Verviers en Seraing). In

deze aantrekkingsgebieden herkent men een duidelijk patroon: de meerderheid van de migranten was uit een omliggende zone van tien kilometer afkomstig.

3. De migratie kende verschillende vormen, met name seizoenstrek, permanente vestiging en pendel, waarbij de laatste categorie in belang toenam door de aanleg van spoorwegen en het gebruik van andere openbare middelen van vervoer. In Limburg namen de binnenlandse verhuisbewegingen duidelijk af als gevolg van de inzet van pendelbussen door de mijnondernemingen.
4. Er bestond een uitwisseling van migranten tussen nabijgelegen industriële plaatsen (bijvoorbeeld rondom Verviers). Als meest gangbare model vormde zich daarbij een krans van kleinere steden rondom de eigenlijke industrie-centra: rondom Aken bijvoorbeeld de stadjes Burtscheid en Vaals; rondom Maastricht een ring van Maasmechelen tot Kanne.
5. Uit het voorgaande blijkt dat het aantrekkingsgebied van de industriële centra zich klaarblijkelijk onafhankelijk van de grenslijging ontwikkelde. De nationale grenzen lijken voor de arbeidsmigratie, met uitzondering van oorlogssituaties, slechts een zeer geringe tot geen enkele belemmering betekend te hebben. De migratiestromen blijken eerder door de conjuncturele ontwikkeling te zijn beïnvloed dan door politieke.
6. Voor enkele bedrijfstakken, zoals de mijnbouw, kan zeker van de vorming van een grensoverschrijdende arbeidsmarkt in de Euregio Maas-Rijn worden gesproken.
7. In de Euregio Maas-Rijn was en is grensoverschrijdende arbeidsmigratie een intergenerationeel overgedragen gewoonte, die de individuele speelruimte en de overlevingskansen voor de bewoners, in het bijzonder in crisistijden, aanzienlijk vergroot.
8. Uit de bestudering van de migratiebewegingen tussen de drie landen België, Nederland en Duitsland, blijkt dat de culturele en/of taalbarrière een grotere invloed had dan de politieke grenzen. De migratie tussen de Vlaamse, Nederlandse en Duitse gebieden is intensiever dan die met het Franstalige Wallonië. In het licht van de taalkundige verwantschap tussen het Nederlands en het Duits, waarbij ook nog rekening moet worden gehouden met de grensoverschrijdende dialectverwantschap, waren in economische zin de 'communicatiekosten' voor een migrant hier veel lager dan in het geval van arbeid in het Franstalige gebied - en andersom.

(vertaling: Ad Knotter)